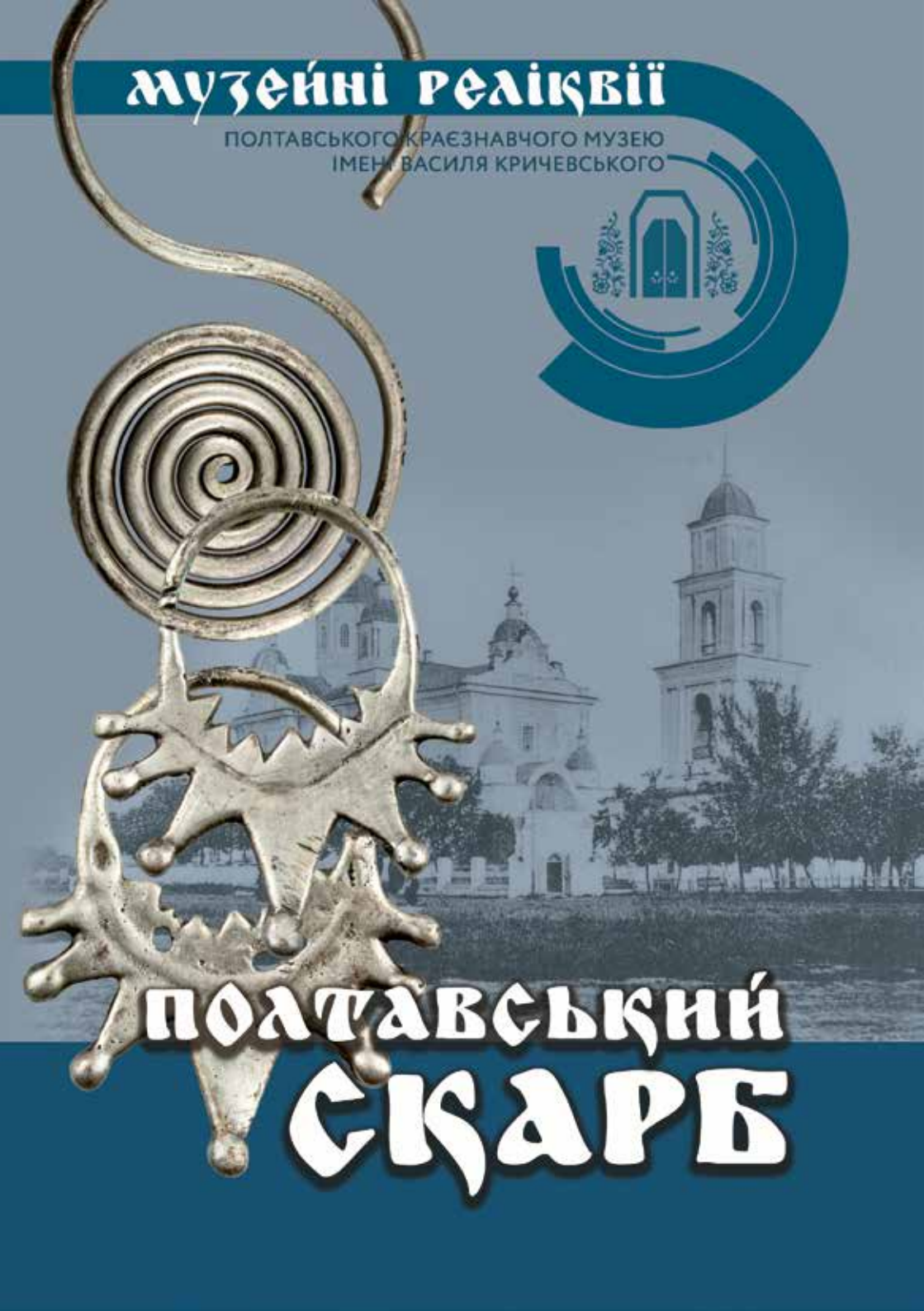

Музейні реліквії

ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО

ПОЛТАВСЬКИЙ СКАРБ

The Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum gathering contains unique set of silver jewels that belonged to notable Severian woman. By the time of burring, it is the latest treasure of the Romny archaeological culture representatives found at the Left-bank Dnieper River. Next year marks 120 years of its finding. This complex is closely connected to dating the moment of including the territory of the Low Vorskla River area to the state of Ancient Russ. It is also one of the first evidences of Slavonic-Russ settlements – chronicle Ltava – existing in Poltava in the 9th – 13th cc. Its finding became possible as a result of the first running water system building. During erecting water-dividing tap-standpipe in spring 1905 at Sobor Square against the bell-tower of the Assumption Cathedral Church construction workers found remains of the clay stove in ancient house. The treasure was found inside, and soon was passed to the Nature Historic Museum of Zemstvo.

The treasure includes hryvna – solid necklace, two seven-pointed temple rings – pendants for headdress, eight dropforged bracelets with thickened ends, and ten spiral temple rings. Neck hryvna with double loop, widen ornamented ends belongs to latest jewels among relics of the Romny culture.

Set of noble woman festive jewels embodies the edge of two epochs – earlier ancient Severian-Romny and Ancient Russ. Such mixed jewel sets occurred at monuments of the late 10th – early 11th cc. This particular time is represented in the best way in cultural layers of Poltava settlement at Stara Poltava and Instytut hills, where remains of destroyed with fire buildings of the 11th c. studied by archaeologist prevail; they end the age of Severian settlements near the Vorskla River prospering.

Hiding the treasure evidences tragic events at the Roman culture fortified settlement outskirt in the early 11th c. Skeletons of cruelly perished women killed during military devastation were found here in basements of houses. This event belongs to time Severian brining under control provided as reprisal raid of young prince Borys Volodymyrovych (986–1015) for imposing control of great princes over north-eastern lands of the Severian tribal union. Poltava settlement was not completely destroyed during devastation and renewed in the Ancient Russ Time, turning to regional center of the Vorskla River area in Pereiaslav State.

Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського

Олександр СУПРУНЕНКО

ПОЛТАВСЬКИЙ СҚАРБ

Харків – Полтава
ТОВ «Майдан»
2024

Друкується за рішенням Вченої Ради
Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського
(протокол № 4 від 05.08. 2024 р.)

Супруненко О. Полтавський скарб. ПКМ імені Василя Кричевського.
С 89 Харків, Полтава: ТОВ «Майдан», 2024. 12 с. : іл. (Музейні реліквії, вип. 2).

Suprunenko O. Poltava Treasure. The Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum. Kharkiv, Poltava: «Maidan LLC», 2024. 12 p.: ill. (Museum relics, issue 2)

Видання присвячене рідкісному археологічному комплексу початку XI ст. – Полтавському скарбу 1905 р. – чи не найвиразнішій пам'ятці сіверянського ювелірного мистецтва фінального етапу розвитку роменської культури у басейні Ворскли. Скарб є окрасою зібрання Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського вже близько 120 років.

An issue is dedicated to rare archaeological complex of the early 11th c. – Poltava treasure dated to 1905 – that are one of the most famous monuments of Severian jewelry of the final stage of the Romny culture development in the Vorskla River basin. The treasure is a pearl of the collection and exposition of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum for more than 120 years.

© Супруненко О., 2024.
© ПКМ імені Василя Кричевського, 2024.
© ТОВ «Майдан», 2024.

У скарбниці Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського можна ознайомитися з унікальним набором срібних прикрас – комплектом похідного від посагу убору знатної жінки-сіверянки. Цей комплекс старожитностей, виготовлений зі срібла доволі високої проби (750° – 800°), дійсно унікальний, адже він є найпізнішим за часом схоронення сіверянським скарбом, виявленим на Лівобережжі Дніпра. Додамо, що в наступному році знахідці скарбу виповнилося не мало – не багато, а 120 років.

Небуденна знахідка пов'язана зі встановленням кількох важливих фактів для історії міста Полтави. Перший стосується часу входження території Нижнього Поворскля (а це – сучасний Полтавський район) до складу Давньоруської держави, другий – підтвердження існування в Полтаві слов'яно-руського поселення IX–XIII ст. А ще виявлення стародавнього ювелірного комплексу стало наслідком вельми важливої події – влаштування у місті першого водогону, який, як відомо, окремими ділянками водопровідних труб і досі служить полтавцям в історичному центрі нашого міста.

Навесні 1905 р. від крутого спуску Панянки – колишнього в'їзду до міста з боку Подолу і зведеної там вонапірної вежі – в бік Соборного майдану прокладалася одна з перших «гілок» водогону. Вона «обростала» тільки-но влаштованими водорозподільчими колонками. Саме в них містяни й мали набирати водопровідну артезіанську воду. Одну з таких колонок планували спорудити навпроти дзвіниці Успенського собору, за 25 м на північ від неї. Її дійсно там влаштували. Багато полтавців і досі пам'ятає цей водорозподільчий «пункт», що проіснував аж до початку XXI ст. Саме там планували звести необхідний для колонки колодязь, і от при його спорудженні будівельники натрапили на рештки давнього житла, а в ньому – глинобитної печі, в останній – відповідно, і знайшли сам скарб.

*Соборний майдан перед дзвіницею Успенського собору. 1920.
Місце знахідки Полтавського скарбу.
Sobor Square in front of belltower of the Assumption Cathedral. 1920.
Finding place of the Poltava treasure.*

Скарб був захований у печі, під її стінками. Знайдені речі вийняли і передали до земського Природничо-історичного музею, чим опікувалися чимало земців та помічник завідувача, а по хисту і вподобанням – археолог й етнограф Іван Зарецький (1857 – 1936).

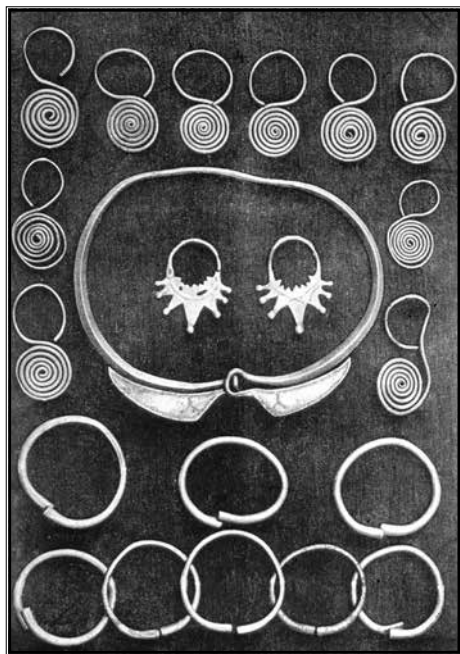
До осені 1905 р. предмети скарбу вже були очищені від окислів. Вони виявилися виготовленими зі срібла. Невдовзі їх зміг оглянути Санкт-Петербурзький археолог та уродженець історичної Полтавщини, один із хранителів Ермітажу Микола Макаренко (1877 – 1938), який проводив тоді в околицях міста археологічні обстеження. Звісно, першовідкривач роменської археологічної культури (цей науковий термін – еквівалент старожитностей літописних сіверян) відразу ж угледів у них саме потрібний йому, як досліднику, історичний контекст, і попросив Івана Зарецького відзняти фотознімок предметів скарбу. Напевне, він і сам міг би це зробити, адже вправно володів навичками фотографа. Проте Микола Макаренко звернувся до відомого в Полтаві і старшого фахівця – Івана Зарецького.

Умовою полтавських музейників для ознайомлення і фотографування скарбу стала підготовка Миколою Макаренком першої публікації цих предметів у полтавському науковому часописі – «Трудах Полтавской Учёной Архивной Комисии». І це завдання було виконане, хоча його наслідки побачили світ у виданні лише через три роки. Фото прикрас, роздруковане Іваном Зарецьким, триваний час «жило» в науковому світі. Його перевидавали дослідники слов'янських старожитностей, серед яких були академік Борис Рибаків, доктори історичних наук Іван Ляпушкін, Галина Корзухіна, іноземні фахівці. Цей же фотознімок часто публікували й полтавські вчені та краєзнавці. Справа в тому, що фото – документально точне, фахове і фіксує вигляд предметів скарбу на 1905 рік.

Зауважимо, що скарб упродовж музейного «життя» зазнав чимало перипетій. Так, один із зображених на фото браслетів був викрадений у 1939 році «свідомим» червоноармійцем, отже, його наразі побачити неможливо. Восени 1941 р. комплекс разом зі всіма дорогоцінностями полтавських музеїв вивезли до евакуації працівники місцевого держбанку. 1946 р. його повернули до Полтави.

*Сучасний вигляд Успенського собору. 2021.
Current view of the Assumption Cathedral. 2021.*

Полтавський скарб.

Фото І. А. Зарецького, 1905.

Poltava Treasure. Photo by I. Zaretskyi. 1905.

У 1952 р. скарб хотіли забрати з-поміж інших дорогоцінностей до Києва – у тодішній Державний історичний музей УРСР. З цим на той час «не вийшло». Тому 1964 р. прикраси розмістили у постійно діючій експозиції відділу історії до-революційного суспільства, де вони були виставлені для загального огляду до 1989 р. У 1991 р. предмети скарбу були відреставровані відомим фахівцем-славістом, археологом і реставратором Олександром Григор'євим (1959 – 2018), і з 1993 р. прикрашають експозицію «Унікальні предмети у зібранні музею». Відтоді цей комплекс можна побачити у першій залі музейної скарбниці.

До складу скарбу входили гривна – масивна шийна прикраса, два семипромене-

вих скроневи́х кільця – підвіски до головного убору, вісім кованих із потовщеними кінцями браслетів і десяток спіралеподібних скроневи́х кілець. Шийна гривна за типом замка з подвійною петлею, із розширеними розкованими орнаментованими кінцями, відноситься до невеликої групи досить виразних прикрас, відомої переважно на пам'ятках роменської культури. Такі гривни є у складі Івахниківського скарбу (с. Яхники на Лохвиччині) та знайдені на городищі в Новотроїцькому Сумської області, де вони датуються IX ст. Проте, за засобами моделювання орнаментованих завершень гривна виступає найбільш пізнім виробом у типологічній низці подібних прикрас.

Семипроменеві скроневи́х кільця – досить грубі копії більш давніх підвісок зі слідами ремонту – виконані за восковими відбитками з таких прикрас X ст. Ковані браслети із потовщеними кінцями загалом

побутували весь час існування сіверянських старожитностей, часто-густо «доживаючи» у використанні до найпізнішого етапу розвитку роменської культури. Домінуючі у складі скарбу спіралеподібні скро-неві кільця так званого «сіверянського типу» – не надто характерні для власне роменських прикрас. Вони з'явилися у Дніпровському Лівобережжі в кінці X – на початку XI ст. переважно на поселеннях і в похованнях із добре вираженими давньоруськими рисами, що здебільшого датуються вже XI ст.

Отже, ювелірний комплект святкового убору заможної жінки з Полтави за своїм складом немовби вособлює межу двох епох – більш давньої сіверянсько-роменської та давньоруської. Подібні змішані набори, як вважають фахівці, побутували на пам'ятках останніх десятиліть X – першого-другого десятиліть XI ст. І саме цей час найкраще представлений у культурних нашаруваннях Полтавського поселення на Івановій (Старополтавській) та Інститутській горах, де переважають досліджені археологами рештки зруйнованих і полишених будівель початку XI ст., котрі завершують добу розквіту сіверянського поселення над Ворсклою.

Повертаючись до наведеного вище, зазначимо, що знахідка скарбу стала безперечним підтвердженням припущень перших дослідників археології Полтави – Івана Зарецького, Лева Падалки (1859 – 1927) та Василя Ляскоронського (1859 – 1928) – про наявність в історичному центрі міста слов'яно-руського поселення. Наступні докази цього були отримані вже в кінці 30-х рр. XX ст. і в ході розвідок та розкопок 1940, 1945–1946 рр. Івана Ляпушкіна (1902 – 1968).

А щодо завершального етапу історії поселення літописних сіверян у Полтаві, то приховування скарбу засвідчило якість карколомної події часу входження території Поворскля до складу Давньоруської держави на початку XI ст. З проведенням розкопок на території міста наприкінці XX – на початку XXI ст. було встановлено, що більшість досліджених жител і господарських будівель виявилися знищеними пожежею у другому десятилітті XI ст. У підклітах кількох із цих осель виявлені скелети загиблих за трагічних обставин жінок. Умови знаходження вказували на загибель останніх внаслідок військового погрому. До речі, сліди пожежі були помітні не тільки на Івановій горі, а й на посаді, відмежованому Мазурівським яром, а також навпроти центрального осередку поселення – на сусідній Інститутській горі. Тож це могли бути свідчення каральної операції, зчиненої задля забезпечення контролю великокня-

Полтавський скарб 1905 року. 2023.

Poltava Treasure of 1905. 2023.

зівською владою над південно-східними територіями сіверянського союзу племен. Адже відомо, що місцеві сіверяни, підтримані печенігами, виказали непокору Києву, що і призвело до походу в ці землі дружин молодого князя Бориса Володимировича між 1015 та 1019 рр., а також «примучування» сіверян до покори засобами, притаманними епосі. Про це, зокрема, йдеться і в «Сказанні про святих Бориса і Гліба». Як відомо, зчинені дружинниками погроми невдовзі призвели й до загибелі самого князя Бориса, вбитого за знущання над сіверянами (а, можливо, не тільки ними) в ході усобиці за великокнязівський стіл на Альті, неподалік від сучасного Борисполя... А з другої половини XI ст. територія Поворскля вже остаточно увійшла до складу Давньоруської держави.

Виявилося, що Полтавське поселення не було остаточно знищене внаслідок погрому, а відродилось за давньоруської епохи і поступово зростало до кінця XI ст., перетворившись у XII – на початку XIII ст., ймовірно, у сотенний осередок віддалених поворсклянських земель Переяславського князівства.

Саме підтвердженням такого перебігу подій є Полтавський скарб 1905 р., який заховала у печі більше тисячі років тому заможна жінка-сіверянка при наближенні до оселі ворогів. Отже, історична реліквія закономірно посідає достойне місце в експозиції унікальних експонатів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, ілюструючи важливі події з історії слов'яно-руської Лтави – Полтави часу утвердження на території краю Давньоруської держави – Русі.

ЛІТЕРАТУРА

Григорьев А. В. О датировке Полтавского клада. 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: матеріали ювілейної наукової конференції. Частина 2: Археологія Полтавщини. ПКМ; Полтав. обл. орг. УТОПІК. Полтава, 1991. С. 85–87.

Корзухина Г. Ф. Русские клады IX – XIII вв. АН СССР, Ин-т истории материальной культуры. М., Л.: Изд-во АН СССР, 1954. 158 с.

Кулатова І. М., Супруненко О. Б. Археологічні дослідження І. А. Зарецького на Полтавщині. Археологія. Київ, 2014. № 2. С. 121–129.

Макаренко Н. Полтавский клад 1905 года. Труды Полтавской Учёной Архивной Комиссии. Полтава: Типогр. Маркевича Г. И., 1908. Вып. 5. С. 201–205: 1 фотовкл.

Супруненко О. Б., Пуголовок Ю. О. Дослідження літописної Лтави: Іванова гора. Ін-т археол. НАН України; ЦП НАН України і УТОПІК; ЦОД-ПА. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2015. Частина перша. 180 с., XII кол. вкл. (Сер.: Дослідження літописної Лтави, книга 5).

Науково-популярне видання

Олександр Супруненко

ПОЛТАВСЬКИЙ СКАРБ

Музейні реліквії, вип. 2.

На обкладинці:

1 с. – Скроневі кільця Полтавського скарбу 1905 р.

Успенський собор у Полтаві. Поч. XX ст.

4 с. – Реконструкція убору жінки-сіверянки з предметами
Полтавського скарбу. За Ю. О. Пуголовком, 2022.

Оригінал-макет підготовлено

у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського.

Дизайн і комп'ютерна верстка Наталії Васілевої

Фото Сергія Харченка

Переклад на англійську мову Наталії Кондратенко

Здано в набір 20.05.2021. Підписано до друку 05.08.2024.

Формат 60 × 84/16. Папір офсетний, крейдяний. Друк офсетний.

Ум. друк арк. 0,8. Наклад 300 прим. (1 запуск – 50 прим.).

Зам. № 03/2024.

Виготівник: ТОВ «Майдан»

61002, Харків, вул. Чернишевська, 59

Тел.: (057) 700-37-30

E-mail: maydan.stozhuk@gmail.com

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 1002 від 31.07.2002 р.

Ділянка розкопу І. І. Ляпушкіна на Старополтавській горі. 1946.
Part of dig by I. I. Liapushkin at the Staropoltavskiyi hill. 1946.

Реконструкція сіверянського житла на Інститутській горі.
За Ю. О. Пуголовком, 2009.
Reconstruction of Severian house at Instytutskiyi hill.
According to Yu. O. Puholovok, 2009.

